Edukacja Dziecka
nr 8 (2024)
s. 65-75
ISSN 2543-6406
LICENCJA: CC BY-NC

Magdalena Łątkowska[1]
ORCID: 0009-0002-5943-5992
Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim

Rozwój i rola komunikacji dziecka cudzoziemskiego w wieku przedszkolnym

Development and role of communication of a foreign child at preschool age

Streszczenie
Celem artykułu jest przedstawienie rozwoju i roli komunikacji dziecka cudzoziemskiego w wieku przedszkolnym. Dobierając treści do realizacji tematu ograniczono się w rozważaniach do opisu rozwoju komunikacji werbalnej i niewerbalnej u dzieci, charakterystyki dziecka cudzoziemskiego oraz do stymulacji rozwoju jego kompetencji komunikacyjnych w edukacji przedszkolnej i roli jaką w niej pełni.

Słowa kluczowe: komunikacja werbalna, komunikacja niewerbalna, dziecko cudzoziemskie, migracja, przedszkole

Abstract
The aim of the article is to present the development and role of communication of a foreign child at preschool age. When selecting the content to implement the topic, the considerations were limited to the description of the development of verbal and non- verbal communication in children, characteristics of a foreign child and to stimulate the development of his or her communication competences in preschool education as well as the role which they plays in it.

Keywords: verbal communication, non-verbal communication, foreign child, migration, kindergarten

[1] Doktorantka Szkoły Doktorskiej AJP.

Wstęp

Posiadanie umiejętności komunikacyjnych jest niezbędne do funkcjonowania w dzisiejszym świecie. Rodzina, pierwsze kontakty z otoczeniem, funkcjonowanie w grupie rówieśniczej, wreszcie grupa przedszkolna, wymagają od dzieci harmonijnego rozwoju oraz umiejętnego komunikowania się z otoczeniem. Prawidłowy rozwój kompetencji komunikacyjnych sprzyja używaniu języka tak, aby w zrozumiały sposób tworzyć teksty odpowiednie do sytuacji jak np.: wydawanie poleceń, zadawanie pytań, stwierdzenia czy składanie obietnic. Prawidłowej znajomości języka towarzyszy znajomość reguł formalnych, nieformalnych oraz umiejętność doboru stylu wypowiedzi i gestów jej towarzyszących, w zależności od tego, do kogo w danym momencie mówimy. Opanowanie ojczystej mowy u dzieci odbywa się w sposób spontaniczny i naturalny, a pierwsze z nią kontakty dziecko doświadcza w rodzinie. Tworzy ona mikrośrodowisko językowe, kulturowe, narzuca swój styl wypowiedzi, kieruje się swoimi wewnętrznymi regułami formalizowania nawyków mówienia. Dopiero poprzez naturalny proces socjalizacji w większej grupie, np. przedszkolnej, czy ogólnej zbiorowości, jaką jest naród, dziecko poznaje język mówiony ogólny i jego uwarunkowania kulturowe, w których wyrasta i które w sposób naturalny przyswaja.

Od kilku lat obserwuje się w Polsce rosnącą liczbę cudzoziemców. Ma to miejsce za sprawą migracji, która w XXI w. przybrała na sile. Według *Słownika wyrazów obcych* migracja pochodzi od łacińskiego słowa *migratio* i oznacza „wędrówki ludności i osiedlanie się w nowych miejscach"[2]. Społeczeństwo przemieszcza się w poszukiwaniu pracy, lepszych warunków życia, ucieka przed prześladowaniami, reżimem czy wojną. Zjawisko to szczególnie widoczne jest w Polsce od momentu inwazji Rosji na Ukrainę w 2022 r. Kraj nasz przyjął rzesze uchodźców, zapewniając im podstawowe warunki życia oraz możliwości rozwoju. Wśród nich są osoby starsze, kobiety, mężczyźni oraz dzieci. Wraz z tak nagłym i wielkim przypływem ludności pojawiło się zainteresowanie kwestią współpracy z dziećmi obcojęzycznymi, które trafiają do polskich przedszkoli bez znajomości języka. Organ prowadzący nie ma obowiązku organizowania nauki języka polskiego na tym poziomie edukacji. Nie oznacza to jednak, że przedszkole jest zwolnione z zapewnienia takiemu dziecku wsparcia.

[2] A. Latusek, I. Puchalska, *Słownik wyrazów obcych*, Kraków 2006, s. 379.

Dziecko cudzoziemskie

Polska *Ustawa o Cudzoziemcach* określa, że „cudzoziemcem jest każdy, kto nie posiada polskiego obywatelstwa”[3]. Znaczny napływ obcokrajowców obserwowany od 2022 r. wiąże się z osiedlaniem ich w Polsce, wraz ze swoimi dziećmi będącymi w wieku przedszkolnym. „Cudzoziemcy przebywający na terenie naszego kraju mają prawo (oraz obowiązek) do korzystania z nauki oraz opieki oferowanej w różnych typach publicznych przedszkoli oraz szkół”[4].

Podstawowym problemem jednak okazuje się porozumiewanie w języku kraju, do którego wyemigrowali. Rodzi to szereg problemów natury edukacyjnej, społecznej czy emocjonalnej. „Dzieci te nie rozumieją treści przekazywanych w trakcie zajęć, potocznych wyrażeń; nie potrafią wyrażać swoich potrzeb, odpowiadać na pytania, nawiązywać kontaktu z rówieśnikami”.[5] Stają się przez to wycofane, apatyczne, nieśmiałe czy wręcz odwrotnie, radzą sobie z emocjami poprzez przejawianie zachowań niepożądanych np. agresywnych. „Barierą w porozumiewaniu się z rodzimą ludnością kraju goszczącego jest również nieznajomość zasad rządzących komunikacją niewerbalną i relacyjną w nowej kulturze”[6].

Pomoc im wymaga reorganizacji systemu oświaty oraz doskonalenia nauczycieli w tej kwestii. Dziecko cudzoziemskie natomiast to dalej dziecko raczej rozpoznawane, niż rozpoznane.

Komunikacja werbalna

Jednym z warunków aktywnego i twórczego uczestnictwa w życiu społecznym dziecka jest aktywność werbalna, której istota wyraża się w sprawnym posługiwaniu się językiem. „Jest to akt porozumiewania się, w którym, dzięki obopólnej znajomości tego samego kodu, osoba mówiąca przekazuje informacje, a słuchająca je odbiera”[7]. Mowa ludzka kieruje się również pewnymi regułami,

[3] Dz U z 2005 r., nr 94, poz. 788.

[4] M. H. Herudzińska, *Dzieci cudzoziemskie w polskiej szkole. Portrety, wyzwania, problemy.* [w] *Wychowanie w Rodzinie t. XVII*, Wrocław 2018, s 196.

[5] K. Białek, *Międzykulturowość w szkole. Poradnik dla nauczycieli i specjalistów.* Warszawa 2015, s. 13-14.

[6] M. Chutnik, *Szok kulturowy. Przyczyny, konsekwencje, przeciwdziałanie.* Kraków 2007, s. 29.

[7] L. Kaczmarek, *Nasze dziecko uczy się mowy,* Lublin 1982, s.32.

czyli sposobem określania znaczenia naszej wypowiedzi. W literaturze możemy znaleźć podział na: „reguły konstytuujące, które pomagają nam zrozumieć, co pewne słowa oznaczają albo do jakich kategorii myślowych należą oraz reguły normatywne, które pomagają nam w wyborze reakcji właściwej w danej sytuacji komunikacyjnej”[8]. Język jest również systemem symboli. Symbol natomiast „znakiem lub słowem wykorzystywanym do definiowania osoby, myśli lub przedmiotu”[9].

Prof. Leon Kaczmarek wyodrębnił kilka okresów mowy u dziecka o harmonijnym rozwoju. Pierwszy z nich to *okres melodii 0-1 r.ż.*: etap ten nazywany jest głużeniem, a charakterystycznym dla tego okresu jest przetwarzanie wydawanych dźwięków przez dziecko, przez co następuje ćwiczenie narządu mowy i słuchu. Następnie pojawia się *okres wyrazu 1-2 r.ż.*: dziecko zaczyna wymawiać pojedyncze wyrazy, a następnie krótkie, proste zdania. Po nim rozpoczyna się *okres zdania 2-3 r.ż.,* gdzie wypowiedzi stają się bardziej zrozumiałe i wzbogacone o nowe słowa. Powyższy podział zamyka *okres swoistej mowy dziecięcej 3-7 r.ż.* i w tym czasie nadal następuje wzbogacanie zasobu słownictwa, a treść wypowiedzi charakteryzuje zdobyte doświadczenie i poszerzona wiedza.

Tworzeniu własnych światów społecznych i określaniu znaczeń sprzyja umiejętność prawidłowego posługiwania się słowem, którą przypisujemy ludziom, język kształtuje i konstruuje nasze życie społeczne, spełnia również cztery kluczowe funkcje: ukierunkowuje naszą uwagę, tworzy możliwości i ograniczenia, ułatwia współdziałanie oraz określa tożsamość.

Pierwsze lata życia dziecka są szczególnie istotne dla rozwoju tych złożonych umiejętności. Uczy się ono odbioru komunikatów w rodzinie, poprzez literaturę czy środki masowego przekazu w języku przynależności narodowej rodziców lub prawnych opiekunów. Oznacza to, że migracja, a co za tym idzie, zmiana miejsca zamieszkania, niesie za sobą ograniczenia w postaci bariery komunikacyjnej, takiej samej dla dziecka cudzoziemskiego, jak i kadry pedagogicznej, pod opiekę której trafi w przedszkolu.

[8] S. P. Morreale, B. H. Spitzberg, J. K. Barge, *Komunikacja między ludźmi – motywacja, wiedza i umiejętności,* Warszawa 2007, s.142.

[9] Ibidem, s.144.

Komunikacja niewerbalna

Zanim jednak dziecko opanuje podstawy języka rozwija się u niego komunikacja niewerbalna, rozumiana jako każdy przekaz informacji inny niż słowa. Może być definiowana poprzez „rozróżnienie między nieintencjonalnym zachowaniem niewerbalnym, a sygnałem niewerbalnym niosącym jakąś wiadomość, często występuje równocześnie z komunikacją werbalną, ale nie jest językiem”[10].

Zdaniem Katarzyny Grochowalskiej „ucząc się porozumiewania z otoczeniem, dziecko przechodzi kolejno przez trzy etapy: naśladowanie – rozumienie – produkowanie. Najpierw rozumie mowę ciała innych ludzi skierowaną do niego, a dopiero potem zaczyna samo jej używać”[11]. W literaturze przedmiotu wyróżniono dwa poziomy jej rozwoju: przedintencjonalny – dziecko reaguje wtedy na melodię słów, nie wie, w jaki sposób może wysyłać komunikat, nie rozumie, że swoim zachowaniem może wywołać określoną zmianę w zachowaniu innej osoby, swoimi zachowaniami sygnalizują poczucie komfortu lub dyskomfortu, radości, niezadowolenia. Kolejnym z wymienionych poziomów jest poziom intencjonalny niejęzykowy – komunikaty skierowane do konkretnej osoby wysyłane są za pomocą spojrzeń, gestów, mimiki, wokalizacji, dziecko wie, czego chce i w jaki sposób pokazać to opiekunowi, zaczyna czerpać radość z przebywania w towarzystwie, a swoją uwagą dzieli się z innymi w czasie zabawy. Zaczyna poznawać znaczenie pierwszych słów.

Sygnały niewerbalne spełniają wiele różnych funkcji. Ludzie nauczyli się wykorzystywać je na różne sposoby. Typy wiadomości, które wysyłamy i otrzymujemy, dotyczą wyglądu fizycznego; mowy ciała, postawy, gestów, wyrazu twarzy, okazywania emocji, kontaktu wzrokowego, dotyku; głosu; czasu i przestrzeni, czy dystansu. Należy jednak pamiętać, że rodzaje komunikacji niewerbalnej różnią się w zależności od kultury i kraju pochodzenia. Z tego powodu ważne jest, aby przed podjęciem pracy z dzieckiem cudzoziemskim zapoznać się z podstawowymi pojęciami o tym, w jaki sposób sygnały te są przekazywane w obrębie obcej kultury, z jaką się stykamy.

[10] Ibidem, s. 175.

[11] M. Grochowalska, *Rozwijanie umiejętności komunikacyjnych dziecka w wieku przedszkolnym*, Kraków 2009, s. 23.

Komunikacja dziecka cudzoziemskiego w edukacji przedszkolnej

Przedszkole powinno być instytucją, której zadanie polega na harmonijnym rozwoju dziecka. Wiek między 3 a 6 r.ż. stanowi odpowiedni moment i daje szansę na nabywanie oraz doskonalenie kompetencji komunikacyjnych – jest sprzymierzeńcem dzieci cudzoziemskich w szybszym i płynniejszym nabywaniu umiejętności porozumiewania się z otoczeniem. Obecnie, w dobie migracji i przemian kulturowych, przypisuje się owym kompetencjom duże znaczenie. Prawidłowo rozwinięte nigdy nie będą skazane na dezaktualizację, to one bowiem czynią z dziecka człowieka dobrze funkcjonującego w świecie nauki, pracy i społecznych interakcji już w grupie przedszkolnej.

Według Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej z dnia 14 lutego 2017 r. należy potraktować rozwijanie kompetencji komunikacyjnych wielopłaszczyznowo. Skupić się nie tylko na sferze poznawczej, ale też fizycznej, emocjonalnej i społecznej, ucząc dzieci najskuteczniejszego środka przekazu poprzez trzy zasadnicze składowe: mówienie, słuchanie oraz postrzeganie, czyli mowę ciała. Oferując tak złożoną pomoc należy się do tego przygotować i stworzyć ku temu warunki. W swojej pracy pt. *Rozwijanie umiejętności komunikacyjnych dziecka w wieku przedszkolnym* Magdalena Grochowalska pisze: „Chcąc stworzyć środowisko stymulujące umiejętności komunikacyjne dzieci, w pierwszej kolejności należy uwzględnić przesłanki wynikające z uwarunkowań rozwojowych. Dla zorganizowania środowiska, które umożliwi uczenie się komunikowania, ważne jest poznanie cech aktywności komunikacyjnej dzieci. Następnie niezbędne wydaje się poznanie sposobu postępowania dorosłego, który zapewnia dziecku wsparcie w uczeniu się”[12]. Małoletni migranci w zderzeniu z obcym krajem, do którego przyjeżdżają, przechodzą również stres akulturacyjny, dlatego koniecznym również staje się poznanie kultury kraju, z którego pochodzą.

[12] Ibifrm, s. 45.

Wszystkie działania pomocowe powinny mieć swój początek w stworzeniu środowiska sprzyjającego komunikacji. Należy poznać cechy aktywności komunikacyjnej dzieci, stopień znajomości rodzimego języka oraz jego wczesne etapy rozwoju. Zorientować się, jak dziecko porozumiewa się w domu i czy rodzice podejmują wysiłek nauki języka polskiego. Istotna jest również wiedza o stanie zdrowia, chodzi o prawidłowy, z punktu widzenia medycznego, rozwój słuchu i wzroku. Informacja o zaburzeniach natury psychologiczno-pedagogicznej również winna należeć do priorytetowych, jakie przekazuje się nauczycielowi. Aby wspomóc dziecko w komunikacji ze zorganizowaną już grupą rówieśniczą ważne jest poznanie jego zainteresowań, preferencji zabawowych czy nabytych już umiejętności społecznych.

Wszystkie niezbędne informacje pozyskać można poprzez różnorodne narzędzia, takie jak np. wstępna rozmowa z rodzicami, ankieta czy kwestionariusz osobowy. Podstawowym i najczęściej stosowanym jest jednak wywiad (w miarę możliwości) przeprowadzony w obecności tłumacza oraz diagnoza. „Dane uzyskane z wywiadu pozwalają zaplanować odpowiednie wsparcie dla dziecka, przewidzieć ewentualne trudności, a tym samym włączyć dziecko do systemu edukacji w Polsce”[13]. Diagnoza natomiast przeprowadzana jest w celu uzyskania informacji zwrotnej na temat etapu rozwojowego mówienia, słuchania czy postrzegania samego dziecka cudzoziemskiego. Uzyskanie informacji możliwe jest poprzez zastosowanie w diagnozie rysunków, historyjek obrazkowych, klocków, figurek czy układanek, a sam kontakt badającego z badanym powinien mieć charakter niewerbalny.

Nauczyciel przedszkola pełni niezwykle odpowiedzialną rolę w edukacji włączającej dziecko cudzoziemskie do już funkcjonującej i odmiennej kulturowo grupy rówieśniczej. Jego podstawowym zadaniem jest przygotowanie dzieci na przyjęcie nowego ucznia oraz sama praca z nim. Poza analizą informacji uzyskanych z kwestionariuszy, ankiet, wywiadów i diagnoz do obowiązku wychowawcy należy poznanie kultury kraju, z którego pochodzi wychowanek. Nabycie umiejętności pracy w środowisku zróżnicowanym kulturowo pedagog powinien rozpocząć od zrozumienia, że „kultury różnią się

[13] M. Zasuńska, *Praca z uczniem cudzoziemskim. Przewodnik dobrych praktyk dla dyrektorów, nauczycieli, pedagogów i psychologów*, Warszawa 2011, s. 31.

pod względem tego, jakie wartości uznają za prymarne i – co za tym idzie – jak je urzeczywistniają”[14]. Istotnym wydaje się również świadomość „że niektóre z jego przekonań są bezużyteczne w kontakcie z uczniem wychowywanym w odmiennym kulturowo środowisku”[15]. Podnoszenie zatem własnych kompetencji wielokulturowych przez wychowawcę przynosi efekty na gruncie integracji grupy i budowania prawidłowych relacji opartych na komunikacji.

Podejmując pracę z dzieckiem cudzoziemskim możemy podzielić umiejętności komunikacyjne na trzy zasadnicze składowe:

- mówienie;
- słuchanie;
- postrzeganie.

Rozwijając umiejętności mówienia należy często rozmawiać z dzieckiem – wykorzystując każdą możliwą okazję do zapoznania go z nowymi pojęciami przedstawionymi za pomocą ilustracji czy alfabetu obrazkowego; unikać pytań zamkniętych – czyli tych, na które odpowiedź brzmi tak lub nie. Pytania takie najczęściej zaczynają się od słowa „czy”. Zamiast pytania: „Czy nauczyłeś się czegoś na dzisiejszych zajęciach?”, zapytajmy: „Co zapamiętałeś z dzisiejszych zajęć?”. Zmusza to dziecko do wysiłku oraz poszukiwania naturalnych rozwiązań komunikacyjnych, pytanie należy wystosować w dwóch językach, a odpowiedzi oczekiwać w formie ilustracji do wyboru, bądź rysunku zrobionego przez dziecko, popartego słowem. Czytać dziecku krótkie bajki lub opowiadania zawsze bardzo dokładnie zilustrowane i znane – dzieci, które słuchają czytanych opowiadań, nie tylko mają możliwość nabywania nowych słów, ale także kształtują swoją wyobraźnię oraz ćwiczą uwagę; pozwolić na oglądanie bajek animowanych – wyobraźnia dziecięca sama połączy obraz z treścią; rozwijać swoją wypowiedź dopowiadając szczegóły – np. gdy dziecko pokazuje swój rysunek, starać się przekazać więcej prostych informacji zwrotnych, nazwać szczegóły. W ten sposób dajemy dziecku powód do satysfakcji, jednocześnie stwarzając okazję do poznania nowych słów i kontynuowania

[14] B.Gromadzka, *Szkoła-nauczyciel-grupa w środowisku zróżnicowanym kulturowo na przykładzie uczniów romskich w polskich szkołach*, „Polonistyka, innowacje” 2016, nr 4, s. 127, http/www.cejs.icm.edu.pl [dostęp: 31.01.2024].

[15] Ibidem.

rozmowy; pozwolić na zabawę swobodną z rówieśnikami – np. układanie klocków, nazywanie tego, co stworzyło oraz słuchanie innych pozwala przez doświadczenie uczyć się znaczenia nowych słów i wyrażeń.

Na umiejętność słuchania składa się **koncentracja** – dziecko kieruje swoją uwagę na to, co jest do niego mówione i potrafi tę uwagę zachować. Umiejętność skupienia uwagi można trenować poprzez proste zabawy, gdzie liczy się przestrzeganie reguł, oczekiwanie na swoją kolej, kończenie rozpoczętych zadań oraz zabawy manualne; **rozumienie** – komunikat skierowany do dziecka powinien być przekazany w sposób zrozumiały i poparty ilustracją, uwzględniający poziom wiekowy czy indywidualne możliwości. Dzieci muszą otrzymywać jasne i krótkie komunikaty, które potrafią powtórzyć oraz wyjaśnić ewentualne wątpliwości; **reakcja na komunikat** – jeśli dziecko jest uważne i rozumie nasz przekaz, a mimo to nie reaguje, należałoby się zastanowić, dlaczego tak się dzieje. Prawdopodobnie komunikat, który kierujemy do dziecka, jest sprzeczny z tym, co w danym momencie jest dla niego ważniejsze np. układanie puzzli. Często kierowane do dzieci komunikaty opierają się na zakazach i nakazach. W związku z czym dziecko przyjmuje postawę obronną, w odpowiedzi na polecenie – nie reaguje. Aby nauczyć dzieci efektywnego słuchania należy: zadbać o zachowanie kontaktu wzrokowego; nawiązać kontakt fizyczny; zakomunikować, że poruszana kwestia jest szczególnie istotna; poprosić o powtórzenie tego, co usłyszało; używać prostych zwrotów, nie ignorować go, kiedy się do nas zwraca.

Pracując z dzieckiem nad postrzeganiem, czyli mową ciała, niezbędne jest poznanie zasad komunikacji niewerbalnej odpowiadające kulturze kraju, z którego pochodzi. Początki kontaktów z dzieckiem cudzoziemskim opierają się głównie na wykorzystaniu ciała do nawiązania porozumienia. W rozwoju i ujednoliceniu niewerbalnego przekazu pomocne mogą być np. zabawy w zagadki, które pobudzają wyobraźnię, a odpowiedzi podawane w sposób niewerbalny uczą przekazu informacji innego niż słowa; ćwiczenia w pokazywaniu oraz rozpoznawaniu stanów emocjonalnych; pantomima, która rozwija wyobraźnię i umiejętność naśladowania innych osób, a dziecko lepiej poznaje możliwości swojego ciała oraz uczy się wyrażania ekspresji, czy też kalambury, czyli zabawa, która pomaga ćwiczyć motorykę oraz mowę ciała.

W efekcie takiego wsparcia dziecko osiągnie dojrzałość komunikacyjną do naturalnego porozumiewania się w języku kraju, w którym gości, do podjęcia nauki w pierwszym etapie edukacji oraz podwaliny do jej dalszego rozwoju.

Zakończenie

Reasumując, intensywność migracji i wzajemnego przenikania się kultur oraz nacisk ze strony Ministerstwa Edukacji Narodowej na rozwój kompetencji językowych, wymusza poszukiwanie sposobu budowania pomostu komunikacyjnego z dziećmi cudzoziemskimi w przedszkolu. Sama migracja jawi się jako stresogenne wydarzenie dla dorosłych oraz dla dzieci, które znalazły się w odmiennym kulturowo i językowo kraju. Naturalność i spontaniczność charakterystyczna dla młodego wieku sprawia jednak, że „dzieci emigrantów wykształcają dwoistą tożsamość kulturową: stają się biegłe w zakresie kultury (…) i języka nowej ojczyzny”[16]. Aby się tak stało istotna jest rola przedszkola we wspieraniu rozwoju dzieci oraz pomoc w ich adaptacji. Świadomość nauczyciela wychowania przedszkolnego, dotycząca problemów komunikacyjnych dzieci cudzoziemskich, stanowi merytoryczną podstawę do pracy z nimi. Prawidłowo przeprowadzony proces zdobywania nowych umiejętności komunikacyjnych zaowocować może nie tylko na gruncie edukacyjnym, ale okazać się czystą przyjemnością związaną z wchodzeniem w relacje z innymi ludźmi.

Bibliografia

1. Białek K., *Międzykulturowość w szkole. Poradnik dla nauczycieli i specjalistów*, Warszawa 2015.
2. Bula D., Krzyżak D., Niesporek-Szamburska B., Synowiec H., *Dziecko w świecie języka*, Kraków 2004.
3. Chutnik M., *Szok kulturowy. Przyczyny, konsekwencje, przeciwdziałanie*, Kraków 2007.
4. Grochowalska M., *Gestykulacja i mowa o niewerbalnym komunikowaniu się dzieci w wieku przedszkolnym*, Kraków 2002.

[16] S. J. Magala, *Kompetencje międzykulturowe*, Warszawa 2011, s. 46.

5. Grochowalska M., *Rozwijanie umiejętności komunikacyjnych dziecka w wieku przedszkolnym,* Kraków 2009.
6. Herudzińska M. H., *Dzieci cudzoziemskie w polskiej szkole. Portrety, wyzwania, problemy*, „Wychowanie w Rodzinie" 2018, t. XVII (1).
7. Isański J. *Komunikowanie międzykulturowe- szanse i wyzwania*, Poznań 2009.
8. Kaczmarek L., *Nasze dziecko uczy się mowy*, Lublin 1982.
9. Latusek A., Puchalska I., *Słownik wyrazów obcych*, Kraków 2006.
10. Magala S. J., *Kompetencje międzykulturowe*, Warszawa 2011.
11. Morreale S. P., Spotzberg B. H., Barge J. K., *Komunikacja między ludźmi – motywacja, wiedza i umiejętności*, Warszawa 2007.
12. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia specjalnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej*, Warszawa 2017.
13. Ustawa z 13 czerwca 2003r. o cudzoziemcach (t.j. Dz U z 2005r., nr 94, poz. 788).
14. Zasuńska M., *Praca z uczniem cudzoziemskim. Przewodnik dobrych praktyk dla dyrektorów, nauczycieli, pedagogów i psychologów*, Warszawa 2011.
15. https:/www.cejs.icm.edu.pl.